

מקור יהודי-איטלקי מן המאה הי"ח ובעיית המבנה של בתי-הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה בירושלים

דוד קאסוטו

לפני שנים אחדות נודמן לי לחקור את המבנה הארכיטקטוני של ארבעה בתי-הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה בירושלים.¹ מסקנתי היתה שהתאריך שהביא האדריכל יעקב פינקרפלד בספרו אינו נכון.² פינקרפלד הניח כי ארבעת בתי-הכנסת ניבנו בראשית המאה הט"ז או באמצעה, כתוצאה עקיפה מגירוש ספרד. בחינה של השרידים החרבים ושל המקורות הביאתני אז למסקנה ששניים מבתי-הכנסת — 'יוחנן בן זכאי' ו'אליהו הנביא' (או 'קהל ג'אנדה אֶסְפִּינִיול' ו'קהל תלמוד תורה', כפי שנקראו בתקופה קדומה יותר) — ניבנו ברבע הראשון של המאה הי"ז, כתוצאה מסגירתו של בית-הכנסת הקדום שיחוס לרמב"ן, ואילו שני בתי-הכנסת האחרים — בית-הכנסת 'האמצעי' או, כפי שנקרא לפני-כן, 'קהל עזרה', ובית-הכנסת 'איסטנבולי' — נבנו בסביבות מחצית המאה הי"ח. בנייה זאת נבעה כנראה מזרימת יהודים לארץ, אולי עקב ההתערורות השבתאית. ארבעה בתי-הכנסת שוקמו וחדדו לחלוטין בשנות השלושים של המאה הי"ט.³

יהיה אשר יהיה תאריך בנייתם של בתי-הכנסת כתוך התקופה העות'מאנית, עצם בנייתם מעלה קושי מסוים.⁴ על-פי השריעה — ההלכה המוסלמית — אין ד'מים (בני-חסות — היהודים והנוצרים) רשאים לבנות מבנה-תפילה חדש לעצמם, עוד מאז כיבושה של ירושלים בידי צלאח-א-דין.⁵ יש להניח, ורצף הקיום היהודי הוכיח זאת, שהיהודים התגברו על צווים אלה בדרכים שונות

1 ד' קאסוטו, 'ארבעת בתי-הכנסת הספרדיים בירושלים העתיקה', קדמוניות, ה, 3-4 (1972), עמ' 135-137.

2 'פינקרפלד, בתי הכנסיות בארץ ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' יט ואילך.

3 לעיל, הערה 1, עמ' 136.

4 תודתי נתונה לפרופ' אמנון כהן שהעלה בפני, כשיחה בעל-פה, שאלה זו.

5 בספרו, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה לפי תעודות תורכיות של בית הדין השרעי, ירושלים תשל"ו, מביא אמנון כהן מספר תעודות וצווים בעניין יהודים, פניות אל הסולטאן לעשיית צדק, ופסיקתו בעקבות הפנייה. תעודה מס' 23 (שם, עמ' 63) משנת 1586 מספרת על פניית היהודים לסולטאן שיעשה צדק בעניין קיר בין בית-הכנסת והמסגד הסמוך לו, כדי שיוכלו להשתמש בבית-הכנסת העתיק שלהם (המיוחס היום לרמב"ן). והסולטאן ציווה לטובת היהודים, אך דומה שבמקרה זה הנימוק הקובע היה עתיקותו של בית-הכנסת. משנסגר בית-הכנסת זה ב-1586 סביר שהתפילה היתה נערכת בכתיים פרטיים. בהתכנסויות אלה בכתיים פרטיים לא היה משום פיתרון של ממש לבעיית מקום התפילה. ייתכן עם זאת שנכונה הנחתו של אמנון כהן (שם, עמ' 20), שחודרי-תפילה אלה קיבלו במשך הדורות גושפנקא של בתי-כנסת של ממש. אלא שלגבי ארבעת בתי הכנסת הספרדיים אין להסיק מסקנה כזו ממצבם הנוכחי מחמת השיפוץ הגדול שנעשה בשנת 1835. מוטב אפוא לסמוך על הכוונות המסופרות.

questa Città era men p. a. Turchia quanto l'entata e Erata
 nel qua della med. in epò tempo;
 Fuori d'una Porta della Città non lungò della med. ^{ma} in una Corte
 ed il Pozzo dove fu gettato Seremico il Profeta in tempo d'He
 e due ore di camino lungi dalla Città in una
 Fronta sono 1. separatori delle Settanta ^{in tumoli sem}
 rati l'uno dall'altro tutti di Pietra, messi con buon ordine
 ed in altra Fronta da questa non molto discosta Simon il gran
 con Porta di Marmo ed altre Fronte d'omino qualche
 Fuori d'altra Porta ne la valle di Zionsafat dalla quale
 serrano l'Chesque di Serioah fino al Pozzo di Joab Generaliss.
 All'Orto d'He David e appresso, il bagno d'He gran Sacerdote
 nella detta valle in sono molte Storie di Juudi, e Profeta d'
 Testamento Vecchio, ed omino qualche ed in Erata con gran
 Base di Marmo l'auorato di Ulieno, il Profeta Zaccaria;
 altra Base di diferente forma, Absalom figlio d'He David,
 Si sale poi il Monte Oliveto, che resta giustamente rispetto
 alla Città, in cima d'quale lungi dalla med. ^{ma} erata d'un mig
 in Moschea de Turchi ne Holah Profetessa della quale fu
 zione la sacra Scrittura, doue in Antico arimmano Bellin
 e Corte d'Jerusalem, e da un lato di detto Monte, altro d'
 Secondo il nostro Idioma si chiama Monte Caluario;
 Abbonda la sira di Carne, Burro e Latte, come d'Uliu Fik
 Uua, e Melagrane, ed altre Frutte, non scarseggia di Erano,
 ui sono Fiori (egna e farbone recipientem), e Cigliandero, e
 Senappa in Erata che costumano in ogni sposto metter a Taula
 e io se mangiano con altro sapore, e gusta, e tutto si trove

In Gerusalem anche di oron sapore ed alcuni generi mangiativi
 perche sia il comodo di provvederene in tempo delle raccolte gli è di
 risparmio cinquanta ff sento
 e macine anche qui sono grate da bestie non essendo allubio
 di vento ne a c'acqua.
 Gli Ebrei non fanno d'altro e volano abitare dove gli viace sono
 circa di due mila in tutto con molte Donne a proporzione, che
 sono di varie parti andati in Gerusalem vedone ff consumare
 la vita con Devotione avendo il mantenimento dalle proprie
 Case ed anche molti uomini parimente vi stanno ff Devotione
 e quasi si può dire alla maniera d'alcuni pochi, sono la maggior
 parte Forestieri e ff che fanno il suo trattamento L'più di
 loro dalle proprie Case non ~~stadi~~ loro molte Botteghe ne
 gran negozio ma vi sono alcune Botteghe di robe mangiativa
 di Tele e Indiane di Tabacco di vestiti vecchi e Crespi, Secchi
 Innozieri, e dimeri che stillano Acquavite, ed alcuni di esa, che
 sono allubio, e fondoviori.
 Per andare nella Sinagoga degli Ebrei, s'entra in un Cortile scoperto
 che conduce in un Cortile grande, coperto da Capo, e da piedi da
 dove si passa alla Sinagoga, q'ora di figura Lunga e poco larga e
 del Cortile ff da piedi s'entra in altro parimente scoperto nel quale
 si passa alle scuole Lio ed all'Assemblea dove studiano i Rabbini
 e tanto nella Sinagoga come nella scuola si
 usano Altari con la Bibbia e l'uspiro ff l'Intuonatore, e cantochori
 ed essi tre Singli si recitano ogni giorno le Solite funzioni alla
 mattina, al Tardi, e alla sera, ed in tutte leiano la Bibbia, in que
 st'ora è giorno già destinato ff tal Funzione.

ונוצרו מעין דרכי-עקיפה שהיו מתקבלות על דעת השליטים בשתיקה, אם גם לא תוך הסכמה גלויה. נראה לי שבמסמך אחד שהגיע לידי לאחרונה מצאתי הוכחה לשלב-ביניים בבנייתם של כתי-הכנסת, שהיה בו משום פשרה שהשלטונות יכלו להעלים עין ממנה.

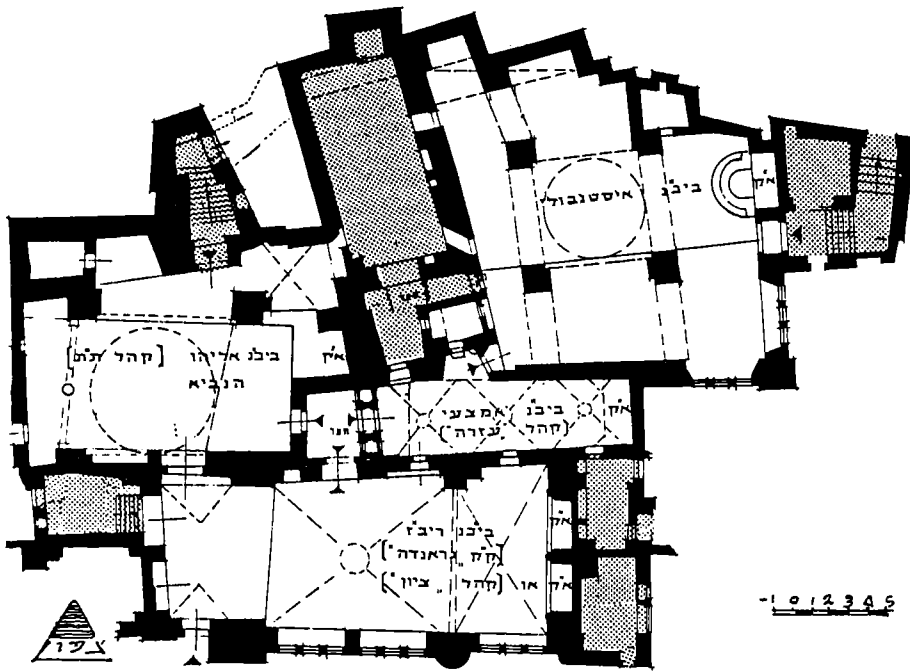
אחד מאבות אבותי, משה חיים קאפוטו,⁶ ערך בשנות השלושים של המאה הי"ח (1735-1733) מסע לארץ-ישראל כשאחת ממטרותיו להפקיד את בנו הקטן, יעקב אפרים, בידי מחנכים מקומיים כדי שיתחנך כאן לתורה ומצוות. בשנת 1733 הגיע מעירו, פירנצה (Firenze), למצרים, דרך הים, ובשנת 1734 עבר ממצרים לארץ-ישראל דרך מדבר-סיני. בחברון הוא הפקיד את בנו בידי משפחת אחד הרבנים שבעיר.⁷ לאחר-מכן הגיע לירושלים וגם ביקר במקומות אחרים בארץ-ישראל. מכאן עבר לסוריה ודרך היבשה חזר לפירנצה ביום 5 באפריל 1735. במשך כל זמן מסעו הוא ניהל יומן ורשם בו את רשמיו (באיטלקית) בתארו כל אתר אשר עבר בו. בהגיעו לפירנצה הקדיש משה חיים את יומנו לרעייתו. מכתב ההקדשה לאשתו נושא את התאריך 15 באפריל 1735, עשרה ימים לאחר שובו לביתו. אבל ברור, לאור כמה פרטים בתוך היומן שלפנינו, שלאחר-מכן הוא העתיק אותו וגם הוסיף לכל תחנה ותחנה את תמצית חיבורו האיטלקי בלשון העברית, וזהו המבנה של יומן המסע המושלם והמרתק המכיל בין השאר ידיעות חשובות לא רק על ארץ-ישראל, אלא גם על קהילות יהודיות רבות במצרים, באסיה ובאירופה.⁸ אין ספק שהאיש ידע על בוריין את שתי השפות, אך לעומת הספונטאניות והחיות המאפיינות את הסיפור האיטלקי, נראים הקטעים העבריים כלא-ספונטאניים. סביר להניח שלנגד עיני המחבר היו מדרכי הנוסעים המקובלים בימיו; ואכן העניין העיקרי בהשוואת הקטעים אלה לאלה הוא דווקא בשינויים שהכניס קאפוטו לנוסח המועתק.⁹ בזמן הקצר ששהה בירושלים, התוודע קאפוטו היטב ליהודי העיר והוא מתאר את ירושלים על כתי-כנסיותיה גם בשפה האיטלקית וגם בעברית. להלן הנוסח האיטלקי המתורגם (דף 34 א' ו-ב' בכתב היד המקורי):

- 6 זאת היתה הצורה המקורית של שם משפחת קאסוטו.
- 7 ייתכן שאותו ילד היה לאבי שושלת הקאסוטים של ארץ-ישראל (חברון וירושלים) — משפחה הקיימת עד עצם היום הזה. התקופה בה ביקר קאפוטו בארץ-ישראל היתה תקופה של רווחה כלכלית ושלווה יחסית, ומשום כך הירשה לעצמו להשאיר את בנו בארץ-ישראל. ראה: ע' שוחט, 'היהודים בירושלים במאה הי"ח', קתדרה, 13 (תשרי תש"ם), עמ' 27.
- 8 כתב-היד מצוי כיום ב-Bodleian Library, Oxford, MS. Ital. d. 9, תודתי נתונה לספרייה זו על שאיפשרה לי לחקור אותו, וכמורכב תודתי נתונה לפרופ' ברנט מלונדון שהיה הראשון שהביא לידיעת הציבור את דבר קיומו של כתב-יד זה באותה ספרייה (ראה מאמרו בספר *Remember the Days* לכבוד ססיל רות, לונדון 1966, עמ' 73 ואילך) ועודד אותי לחקור אותו. אגב, סבי, פרופ' מ"ד קאסוטו, זכר שיומן זה היה מצוי עדיין בימי צעירותו בספריית רבו, הרב ד"ר ש"צ מרגליות, בפירנצה, שכנראה קיבל אותו מענף אחר של משפחת קאסוטו הפיוֹנֵרִית. גם פרופ' ססיל רות ראה טופס זה אצל הרב ד"ר מרגליות. בשנות העשרים, לאחר פטירתו של הרב, עבר היימן בדרך כלשהי לספרייה באוקספורד; אבל סבי, שנפטר בשנת 1951, לא ידע עוד את מקום הימצאו. סבי זכר גם כן שהיה בבית זקנו מִקְל מארץ-ישראל, שכאשר שחקו אותו, היה מפיץ ריח נעים. על מקל מעין זה, ענף של שיח השומר, מספר קאפוטו ביומנו (גליונות 40b-41a בכתב-היד), שקיבל אותו בארץ-ישראל ואבד לו בהמשך מסעו; אך סביר להניח שביקש שיביאו לו מקל נוסף מעין זה והוא כנראה שעבר מדור לדור במשפחה. רישום מקורי של הלידות והפטירות של בני משפחת קאסוטו סמוך לזמנו של מ"ח קאפוטו צוינו מדור לדור במחזור תפילה לראש השנה ויום כיפור שמצוי בידי עד היום.
- 9 המבקר בירושלים, עוד במאה ה"ט, היה יכול לרכוש כאן מעין מדרין-צליינים עברי, שבו מצוינים המקומות העיקריים החשובים לנוסע היהודי; מדריכים אלה נקראו 'חוס אבות' או 'קברי צדיקים' והם נכתבו בכתב-יד על קלף מצויר לכל אתר המצוין בקלף נלווה ציור סכימאטי, שאין לו כל קשר לצורת המבנה האמיתי, עם הכתובת: 'זו צורתו'. הקונטרס הראשון בדפוס, שאיננו בצורת מגילה או קלף, אלא בצורת ספר וללא העיטורים המצוינים הוא משנת ה'ת"ט (1645). ספר זה מודפס באות מרובעת יפה וכותרתו: 'אגרת מספרת יחסות' דצדיק' דארעא בישראל זכות' ותומת' וצדקת' תעמוד לכל שואל. פה ויניציאה שנת ה'ת'. התוכנית נדפסה על-ידי חושב ירושלים.

ליהודים אין גיטו והם יכולים לגור בכל אשר תחפוץ נפשם. הם מונים 2,000 נפשות לערך, הנשים רבות באופן יחסי והן ברובן אלמנות שבאו מקצות תבל לירושלים כדי לבלות בה את יתרת ימיהן ביראת שמים, כשכל צורכן מובטח ע"י משפחותיהן [שבגולה]. גם גברים רבים חיים בה חיי חסידות, וניתן לומר, שמלבד מתי מעט, הרי שרוב מנינם [של היהודים הגרים בירושלים] זרים, ויש לומר, שכיון שלרובם יש פרנסה מבני משפחותיהם [שבגולה], אין להם חנויות רבות או סחר רב, אך יש שם מספר חנויות [של יהודים] של דברי מאכל, של בדים וברד הודי, של טבק, של בגדים ישנים, של צורפים וגם מוכרי יין ואחדים מזקקי שיכר, ואחדים מהם משמשים כמחמרים ומובילי פרידות. כדי לבוא אל בית הכנסת של היהודים,¹⁰ נכנסים למבוא בלתי מקורה המוביל לחצר גדולה המכוסה למראשותיה ולמרגלותיה [שתי קצותיה]. משם עוברים לבית הכנסת בעל תבנית ארוכה ולא רחבה ביותר, ומאותה חצר נכנסים ממרגלותיה לחצר נוספת, אף היא בלתי מקורה במרכזה, ועוברים לתלמוד תורה ולוועד, מקום שבו לומדים ומלמדים הרבנים. גם בבית הכנסת וגם בשתי החצרות יש היכל לספר התורה ותיבה לחון ובכל אחד משלושת המקומות

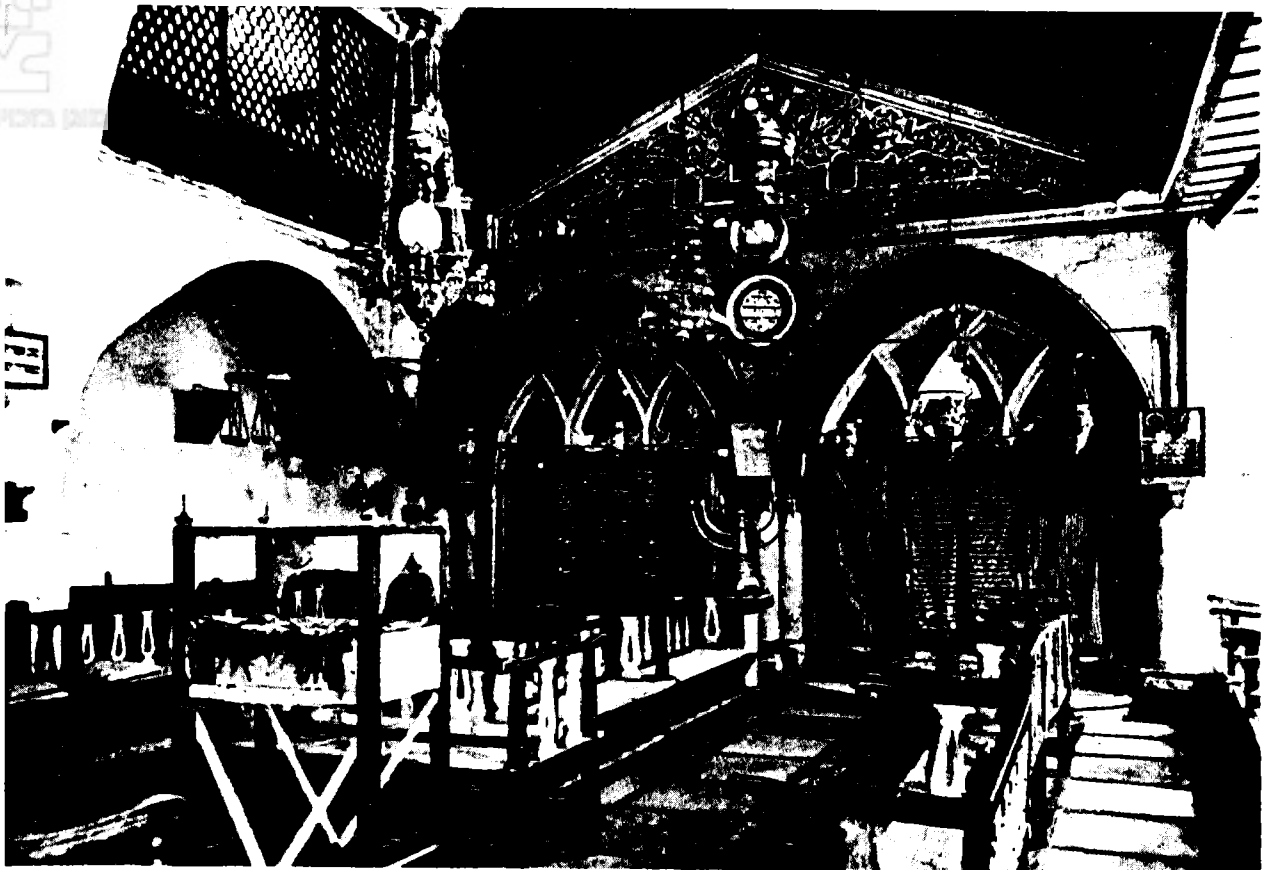
יהודי אשכנזי בשם כ"ר יחיאל תעובה. אחריו הועתקה חוברת זאת מספר פעמים. ייתכן שזה המקור לקטעים העבריים לכתבייד קאפוטו. תרתי נחונה לד"ר מ' בניהו שהראה לי את העותק שברשותו. עותק זה זהה בתוכנו למקור של יחיאל תעובה, אך הוא נרפס בשנת תל"ו (1676) במאנטובה על-ידי יוסף שליט ריקטי. נוסח זהה לגבי ירושלים מופיע גם בספר 'זכרון ירושלים' שהוציא יהודה פוליאשטרו דקושטא, בעמ' יב. הנושא הגיאוגרפי בענין ירושלים בספר זה הועתק מהמקור של תעובה כמעט ללא שינוי, למרות שנכתב בשנת הנחלתי לפ"ק (1743), כעשר שנים אחרי קאפוטו וכמאה שנה אחרי תעובה. בשל כך דברי קאפוטו האיטלקיים מהימנים יותר. שמות המקומות והנוסח המופיע במדריכי-מסע אלה דומים מאוד לאלה שאצל קאפוטו, ופעמים גם שגיאות-כתיב מועתקות כמות שהן. רוב הנוסעים היהודים הקשורים למדריכי-מסע מעין אלה הינם איטלקים. ייתכן שהסבר לכך מצוי ביומנו של קאפוטו: כאשר הוא מתאר את שהייתו בירושלים, הוא מציין שנהג לבקר בהנאה במנזר הפראנציסקאני בעיר העתיקה, 'קאזה נובה', שעל-יד כנסיית המושיע. יש להניח שטפסים של מדריכי-מסע קדומים של נוסעים יהודים השתמשו במקור של תעובה או של ריקטי, שנרפסו 60-90 שנים לפני כואו לארץ. פעמים תיקן ושינה, לפי הצורך, בעיקר באותם המקומות שביקר בהם ממש, כמו חברון או ירושלים, ואילו במקומות שהוא מזכיר רק את קיומם, הוא מביא בקיצור את דברי ריקטי. למרות העידוכונים, קיימים הבדלים בין הנוסח האיטלקי לנוסח העברי, ונראה לי שהדבר הוא פרי הצירוף המאוחר של אחד משני הנוסחים.

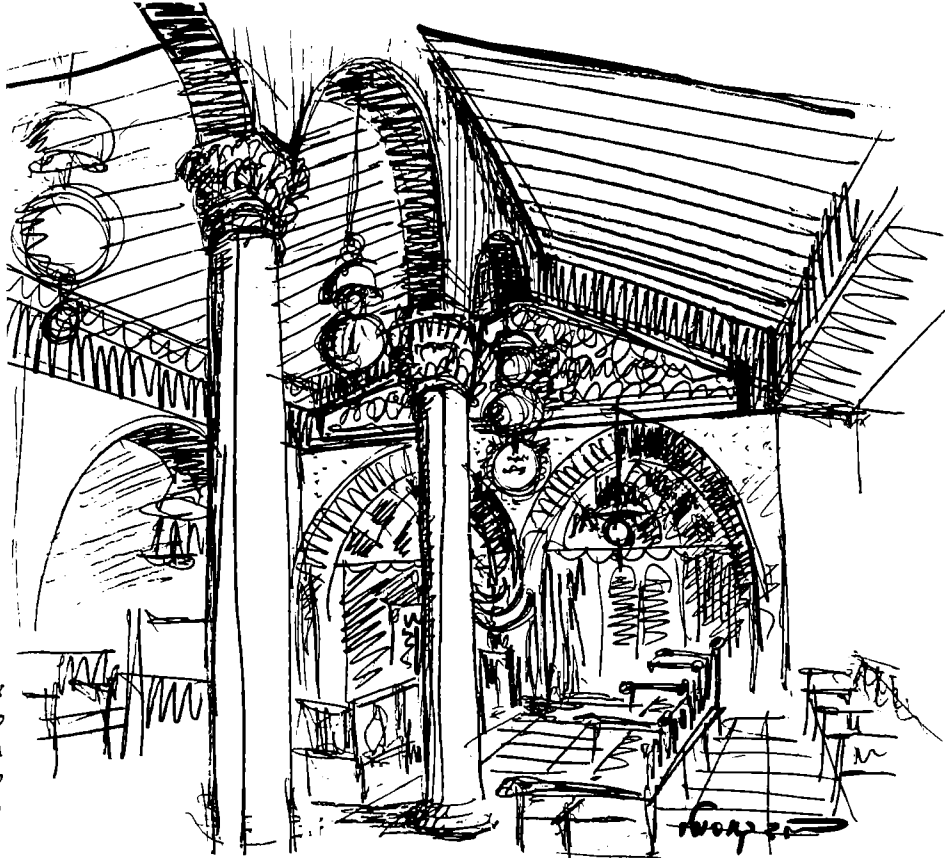
קאפוטו מדבר על בית-כנסת אחד בירושלים, הן בעברית והן באיטלקית, ואילו אצל ריקטי קיים נוסח שונה לחלוטין: 'ירושלים עיר הקודש'. יש בה ב' בתי כנסיות מלבד הרבה מדרשות וישיבות ות"ת ובית המקדש חרב וכוהל המערבי מבנין ישן...'. נוסח זה נרפס כ-60 שנה לפני כואו קאפוטו לירושלים, ונוסח זהה מצוי אצל יחיאל תעובה, עוד 30 שנה לפני-כן. ריבוי בתי-המדרשות והישיבות מתאים לאותו תיאור של הסולטאן על מקומות-מפגש יהודיים, שבמכון לא רצו להיראות כבתי-כנסת (ראה לעיל, הערה 5). משונה הדבר שבשנות הארבעים של המאה הי"ח היו כבר שני בתי-כנסת רשמיים בירושלים, ואילו בשנות השלושים של המאה הי"ח מדובר רק על בית-כנסת אחד. נוסע עלום-שם מהעיר קארפי באיטליה שעבר בירושלים (כ-1625) סיפר: 'ולא נמצא פה אלא ב' בתי כנסת, האחת אשכנזית והיא קטנה והשניה גדולה ספרדית וסמוך לה בית המדרש הגדול שנכנסים מחיל אל חיל ובשניהם מתפללים ושם הוא מקום הוועד', א"מ לונץ (עורך), ירושלים, ה' (1891), עמ' 82. תיאור זה דומה בכל פרטיו לתיאור של קאפוטו, אלא שהנוסע האלמוני מדבר על שני בתי-כנסת. יש יסוד לסברה שאותו בית-כנסת אשכנזי היה עדיין סגור בזמן ביקורו של קאפוטו, כיוון שלא נפתח מאז חורבן החצר האשכנזית בשנת 1720. ראה: מ' בניהו, 'קהל אשכנזים בירושלים', ספונות, ב' (תשי"ח), עמ' קסט-קעב; י' ברנאי, 'תקנות בירושלים במאה הי"ח כמקור להכרת חיי הקהילה היהודית' פרקים בתולדות ירושלים — בראשית החקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 275. או שמא הוא מתייחס רק לבית-הכנסת הספרדי, שהוא בית-הכנסת לפי מנהגו שלו, ומזיח את הידיעה על בית-הכנסת האשכנזי. לעומתו, ריקטי, ובעצם עוד לפני יחיאל תעובה שהיה אשכנזי, מתייחס לשני בתי-כנסיות 'האשכנזית והספרדית הגדולה'. ושם ניתן לפרש 'מחיל אל חיל' אצל הנוסע מקארפי: מתומה לחומה או מחצר לחצר. נוסח דומה לזה של קאפוטו הטוען שכדי להגיע למקום הוועד עוברים שתי חצרות ואז משמעות 'ובשניהם מתפללים' אינו מוסב על בתי הכנסת אלא על שני החצרות?

ציור 2: תכנית ארבעת בתי-הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה בירושלים

ציור 3: בית-הכנסת ר' יוחנן בן זכאי לפני חורבנו ב-1948. ניתן לראות את הגמלון המשולש שאינו תואם את מבנה הגג (ראה הערה 18).

ציור 4: אפשרות מוצעת
לשיחזור מראה פנים
בית-הכנסת 'יוחנן בן זכאי'
לפני ששוקם בימי איברהים פחה
(ראה הערה 18)

הללו מקיימים בכל יום את התפילות הרגילות שחרית מנחה וערבית, ובכולם מוציאים ספר תורה בימים ובמועדים שנועדו לטקסים אלו. בבית הכנסת יושבים יום וילה, מנין של עשרה אנשים לפחות, להתפלל ולומר תהילים.

לעומת הנוסח האיטלקי הארוך, מופיע בקשר לאותם כתי-כנסת נוסח עברי מקוצר, ויש כתיאור כמה אי-התאמות לאיטלקית (ואולי זהו נוסח מקורי שנרשם בעת הביקור באתר). הנוסח הוא כדלקמן:

ירושלים — יש בית כנסת אחד ועזרה ותלמוד תורה שאומרים תפילה, מנחה, וערבית¹¹ ומדרש אשר שם החכמים בעלי גמרה וזוהר יושבים כל היום, ועוד חברה של עשרה בטלנים לילה ויום ושאר למודים...¹²

11 'אומרים' במקום 'מתפללים' ר'תפילה' במקום 'שחרית'. הם ביטויים הנהוגים בקהילת פירנצה עד עצם היום הזה. כמרכן יש לציין בסיפור האיטלקי את הביטוי 'Levare la Bibbia', אף הוא ביטוי יהודי טוסקאני מוכר המציין הוצאת ספר-תורה.

12 בנוסח העברי מדובר על בית-כנסת אחד, עזרה [חצר] ותלמוד-תורה, שלפי קאפוטו 'אומרים בהם תפילה, מנחה וערבית', ואילו בנוסח האיטלקי הוא מדבר על בית-כנסת ושתי חצרות, שבשלושתם מתפללים. כלומר על-פי שני הנוסחים, קיימים שלושה מניינים, אלא שהנוסח האיטלקי והעברי אינם מתייחסים לאותם שלושת המקומות: כאן שני מניינים כעזרות ואחד בבית-הכנסת, ובשני אחד בבית-הכנסת אחד בעזרה, והשלישי בתלמוד-תורה. סביר להניח שהתפילה בתלמוד-תורה לא היתה נוחה, וייתכן שבימים שמזג האוויר היה נאה עבר גם המניין של התלמוד-תורה לאחת החצרות. בנוסח העברי, בנוסף לתלמוד-תורה מדובר על בית-המדרש ללימוד הזוהר. בנוסח האיטלקי יש רק תלמוד-תורה שהוא מקום הוועד, ואילו בנוסח של הנוסע עלום-השם מראשית המאה הי"ז יש שתי חצרות שמהן נכנסים לבית-המדרש הגדול שהוא מקום הוועד. סביר להניח שבית-המדרש שמדבר בו הנוסע מקארפי הוא התלמוד-תורה עליו מדבר קאפוטו, ואילו בית-המדרש של קאפוטו הוא אחד מאותם בתי-מדרשות רבים שהיו באותה העת בירושלים, אולי בית-המדרש של המקובלים 'בית-אל' ללימוד הקבלה, שהחל את קיומו דווקא באותה השנה והסמוך עד היום לבית-הכנסת 'תלמוד-תורה'.

*Questa Sinagoga fu stante cent'anni
di giorno e di notte di compagnia
non meno di dieci. Le mura sono
e l'altezzare.
Un altro luogo dove s'abitano
i Arabi a far i loro studi ed
esercitar le lezioni come ne le
parlate di La città di Helion a
Carto 26 Terzo dipendendo d'istru
nel più e meno dall'entrata
assegnate dai diversi luoghi
essendo la maggiore quella di
Letera d'Amsterdam perpetua
che ne fece il fondo Fidei comiso
nella Compagnia dell'Indio de
rendita di mille cinquecento con
nuovo poco più o meno secondo
La d. Compagnia che non è ma
più ma secondo meglio o peg-
gio negozi e meno craufrag
o della rendita si riparte a
proporzioni infra Gerusalem
Jesat, parimente in Terra
Santa nella Galilea, e Helion
Andelta ed ogni volta doppo
Le rapresente lezioni s'istru
fanno la nomina del Chutore sperto da lui, e fatto, ed incontinenti*

ירושלים יש בית הכנסת אשר נעזרה והלחור
תורה שאותרים קלה מנחה וערבית
ומתקדש אשר שם החכמים כעל נמרה וזוהר
ועבדים כל היום ועד חצרה של עשרה בטלגן
לילה יום ושאר לתודים :
יש בעיקר בכנסיה של הנוגרים שם בית
המקדש ומתקדש שלמה וכוהל מערב
בית השתיה ולשכת הנמית :
חצר המטרה סמוך לבתח חחת של
ירושלם שם כור שזרקו בו ירמיהו
והן שתי שעות יש מערה אחת ושם קבורים
הנערים סגורין בכוכין מחולקים ובמערה
שם מתקדש של חבני שיג שם שמוען הכריק
ונחארה כלכא שביע ובררך ירושלם
לשכם יש מקום שקורים גבעת שאול :
עמק יזרעאל שם יורדין מי השילוח ער
סאר יואב בן נריה וטבילת כהן גדול
ובל השוק מלחה מערות מהדנה כרקים
זולים ובכרט מהד' הגדול רבנו עובדיה
מטעריה :
הר הזיתים חוץ לירושלם שם קמפת חוליה
הנביאה וסמוך לה כמערה שם
יש ומלכא ונביאים אחרים וכאכול ההר
הזיתיים וסמוך שם זכריה הנביא ניר של
שלוש בתלמים חקוקים של חבני שיג :

ציור 5: דף 34 ב'
מיומנו של קאפוטו, בעברית ובאיטלקית

המעניין בנוסח האיטלקי הוא תיאור אותם בתי הכנסת הפתוחים, שעד היום לא ידענו על קיומם. תופעה זאת מוכרת מסוריה (חאלב)¹³ ומכבל, וידוע כי בתי כנסת רבים כבגדאד היו פתוחים. התיאור של קאפוטו דומה ככול לאותם בתי כנסת במזרח הקרוב; חצר פתוחה, מוקפת גדר גבוהה, בימה והיכל מקורים. בתי כנסת מסוג זה מתאים לאקלים של בגדאד, אך בירושלים, שהחורף בה ארוך וחלק מערבי הקיץ קרירים, כיצד מוסברת החצר הפתוחה? הפיתרון לשאלה זו טמון אולי בקושי שהעלינו בתחילת הדברים. כל עוד לא היה גג למבנה, אף אם היתה בו תיבה לחזן והיכל לתורה, לא נחשב המקום כבית כנסת, ולכאורה לא היתה כאן עבירה על תקנות השלטון התורכי. בימי גשמים ייתכן שהיו מגשרים בקרשים בין קירות החצר הגבוהים, כדי למנוע חדירה ישירה של גשמים. כך אולי ניתן להבין את דברי יהוסף שווארץ שנכתבו ב-1837:¹⁴
וברוב הימים ברוב הקהל ולא יכילו בו הקהילות את כל העם הוסיפו עליהם ויעשו עוד קהל [בית הכנסת] מעזרת הקהילות [הכוונה לחצר בתי הכנסת הקיימים] ג"כ קהל והוא

13 קאפוטו עצמו מתייחס לבית הכנסת הזה בגליון 51 של כתב היד.
14 י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' חס"ח.

בעיית המבנה של בתי הכנסת הספרדיים בעיר העתיקה

קהל קטן קהל אמצעי ובערך לאחר כ' שנה שנעשה קהל אמצעי נעשה עוד קהל מעזרת הקהל הנזכר והוא קהל איסטנבולים. בשנת תק"ן [1790] כבר היו ד' קהילות, כל ד' בתי כנסת אלה היו ישנים ונטו לנפול.

בגירסה הגרמנית של ספרו מוסיף שווארץ: 'בימי גשם לא היה אפשר להשתמש בהם, כי היו מכוסים קרשים עתיקים ורטובים, ומטעם השלטון אסור היה לתקנם... ובשנת תקצ"ה הירשה שליט מצרים מוחמד עלי לבנותם מחדש, ויעשו כן והם היום בניינים מפוארים...'¹⁵ תיאור דומה מצוי גם בדיווחו של הנזיר היווני ספירידון (S.N. Spyridon): 'ב־1835 כרשות אברהם פחה בית־הכנסת נבנה באבן ובמקום גג העץ שהיה במקום הם בנו כיפה; הבניין היה גדול ורחב ידיים והיה יכול להכיל כאלף איש'¹⁶ (לפי מספר זה נראה שהוא מתייחס למכלול ארבעת בתי־הכנסת).

על־פי מקורות אלה ברור אפוא שלפחות לחלק מארבעת בתי־הכנסת היו חצרות פתוחות לשמים, לפחות בראשיתם, וייתכן שלא היה זה בגלל סיבות אקלימיות, או מחוסר באמצעים, אלא על־מנת לעקוף את מצוות השלטונות. חצרות אלו קורו בתקרות־עץ ארעיות, דולפות ונוטות לנפול, ורק ההיכל והתיבה היו מוגנים כראוי. בבית־הכנסת האמצעי עוד ניתן לראות את כרכוב החומה, שעליו נשענו קרשי הכיסוי בימות החורף, ואת קירי הקבע להיכל בכיוון מזרח, ואולי גם את הבימה במערב. כך ברור גם מדוע השלטונות לא הירשו לתקן את הגג, שהרי הגג כולו נעשה בצורה ארעית והשימוש בחלל שנוצר כבית־כנסת נמשך במשך הדורות כאילו במחתרת ובאופן בלתי־חוקי מבחינה רשמית.

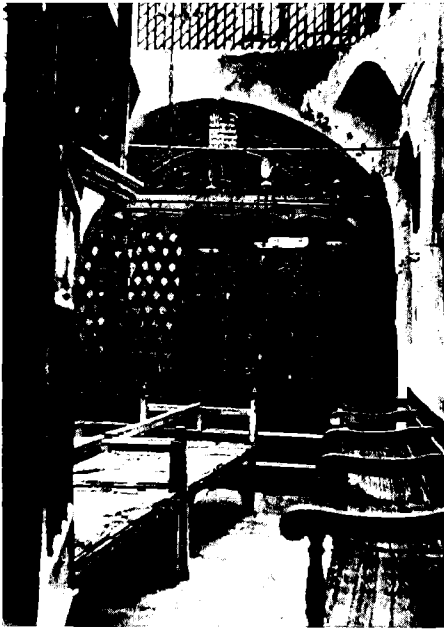
בשנת 1835 — בעת מרד הפלאחים — ניצלו היהודים את נאורותו ואת נטיית החסד של מוחמד עלי ואת האנדרלמוסיה הגדולה, והצליחו לקרות בבניה קשה את המבנה, שכן, על־פי החוק, אסור היה להרוס מבנה מקורה. השליט המצרי הכיר טובה ליהודים על עזרתם בדיכוי המרד ואף עזר בבניית התקרות הארעיות והפיכתן לתקרות של קבע.

כפי שצינתי במאמרי,¹⁷ סביר להניח שגם בית־הכנסת 'יוחנן בן זכאי' — 'קהל גראנדה אספניול'

15 הנ"ל, 'Das heilige Land', Francfort 1852, עמ' 233; בספר 'זכרון ירושלים' (ירושלים תרל"ו) לר' שניאור זלמן בהרב מו"ה מנחם מענדיל, ג ע"א (נדפס יחד עם הספר 'אם למסורות'), כותב המחבר: 'אני זוכר בילדותי שלא היה מנין לאשכנזים היו ולספרדים היו ישוב כמו מאה בעלי בתים בצמצום והיו להם בתי כנסיות אבל היו פתוחים למעלה בלא תקרה והיו יורד מטר עליהם ומצטערים הרבה והאשכנזים היו שוכרים מהספרדים בית בתוך בית הכנסת להתפלל בימים נוראים. י' שווארץ (תבואות הארץ, 'ירושלים תקצ"ז, עמ' תעא) מתאר את שריפת בית־הכנסת האשכנזי והגזירות על האשכנזים, כפי שנמסרו לו מפי זקן מופלג, שסיפרה לו על כך בילדותו אומנתו האשכנזיה. ייתכן שהזקן המופלג הוא אותו מנחם מענדיל (ראה גם מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ־ישראל, תל־אביב 1965, עמ' 134, הערה 97), שאכן היה זקן מופלג בשנת 1837, והוא מאשר את דברי קאפסוטו על אופיים של בתי־הכנסת הללו שנכתבו כשנות־דור לפני־כן. מצב זה נמשך עד לשיקום בתי־הכנסת באמצע המאה הי"ט, ואנו שומעים מפי נוסע ר' רפאל מכלוף אברהם חייט, שליח לצפון־אפריקה, תיאור דומה. ראה: א' יערי, שלוחי ארץ־ישראל, ירושלים תש"ד, עמ' 724-725. הוא יצא למרוקו מירושלים ב־1836, שנה לאחר שיקום המבנים, ותיאר בפירוט את מצב המבנים והקהילה אחרי השיקום ולפניו, ודבריו מתזקקים את התיאור שהבאתי כאן. תיאור דומה וידיעה על התמוטטות גג העץ אנו מוצאים באיגרת משנת תקי"ח, והיה צורך לבנותו מחדש. ראה: ע' שוחט, 'יהודים בירושלים במאה הי"ח' (לעיל, הערה 7), עמ' 22.

16 S.N. Spyridon, 'Annals of Palestine 1821-1841', *Journal of the Palestine Oriental Society* 16 XVIII, מס' 1-2 (1938) עמ' 125.

17 לעיל, הערה 1.

ציור 7: בית-הכנסת 'אמצעי' שבין ארבעה בתי-הכנסת הספרדיים. בתמונה ארון הקודש המכוסה ההתחלתו של הכרכוב אשר נשא עליו את הקירוי הארעי לימות-הגשמים

ציור 6: בית-כנסת תחת כיפת השמים בחאלב. במרכז התצלום התיבה המרכזית המכוסה

— היה מכוסה בתקרת-עץ, תקרה 'ארעית', שאולי אף היא עברה את שלב קירוי החצר.¹⁸ מכאן אולי משתמע שהמבנה הראשון, שעמד על תילו בשלמותו, על כיפתו, הוא דווקא בית ה'תלמוד-תורה' ששימש בסתר במשך כל הדורות גם כבית-כנסת, וש'ההסוואה' שלו היתה תפקודן כבית-מדרש, תפקוד שלא נאסר על-ידי השריעה. ברור שאין זו אלא הנחה בלבד ואין בידי ההוכחה: **בכניסת יוצרי בית-הכנסת 'יוחנן בן זכאי'** קורה בגג לפני בואו של הנוסע עלום-השם מקארפי, וייתכן שאף פלש קצת לתחמו של בית ה'תלמוד-תורה', אך הוא נבנה, על-פי הנחתי לעיל, לאחר בניין התלמוד-תורה. באותה דרך נסגרו, חצר אחר חצר, כל שלושת בתי-הכנסת. רק עם הרוחות החדשות שהחלו לנשוב בארץ-ישראל במאה הי"ט, ההקלות בחוקי הדת המוסלמית והתרופפות השלטון העות'מאני, נתאפשרה השלמתם הסופית של בניין ארבעת בתי-הכנסת, ב-1835.

18 כשמסתכלים בצילום הפנים של בית-הכנסת 'יוחנן בן זכאי' ('קהל גראנדה אספניול'), לפני חורבנו במלחמת-השחרור, בולט לעין גמלון משולש המצוי מעל לארון-הקודש הכפול. ארון-הקודש הכפול שעיבוד חזיתו באבן נעשה לאחר השיקום, ב-1835, על-ידי ר' ישראל פ"ח שניצר, הינו רמז לחלוקת המבנה לשני סטווים על-ידי שורת עמודים מרכזית (אולי מתוך רצון לדבוק בצורת מבנהו של בית-הכנסת הדו-סטווי העתיק בירושלים). בהקשר לכך כותב הנוסע הנוצרי ג'והן קרניי (ראה מ' איש שלום, מסעי נוצרים לא"י, תל-אביב 1965, עמ' 432-433) שעבר כאן ב-1821: 'מקומם העיקרי לתפילה הוא בניין קודר ודל מראה [יוחנן בן זכאי] שאליו אתה יורד במדרגות, הוא נמצא ברובע היהודי ונתמך באיזה אופן שהוא על עמודי-עץ עתיקים... שורת עמודים זאת נשאה כנראה גג-עץ דרשיפועי מכוסה בריקועי-פחים ולוחות-עץ. כפי שתיאר חייט. הגמלון המשולש מעל לארון-הקודש הוא הרמז האחרון שנותר לאותה קונסטרוקציה דרשיפועית.